

L'ESTRUCTURACIÓ COMARCAL DE LA MARINA D'ONDARA EN ÈPOCA ÀRAB (TEXTOS I TOPONIMS) *

Mikel de Epalza

En altres treballs hem estudiat l'estructura comarcal islàmica amb els seus noms denominatius ⁽¹⁾. També hem aplicat els resultats d'aquesta recerca a la toponímia d'origen àrab de terres catalanes: al Penedés, a partir dels topònims "La Ràpita" i "L'Almúnia" ⁽²⁾; a Lleida, a partir del topònim "Alfàs" ⁽³⁾; a diverses comarques catalanes (Tortosa, Balaguer, Tarragona, etc.), també a partir del topònim "La Ràpita" ⁽⁴⁾; i a comarques meridionals del domini lingüístic català (L'Alacantí, La Foia de Castalla, La Marina Baixa, Oriola, etc.), prenent també com a centre el topònim "Alfàs" ⁽⁵⁾.

Un dels principis, que també aplicarem en aquest treball, és que hi ha alguns topònims denominatius àrabs que s'apliquen a realitats que es donen en una dimensió quasi exclusivament d'àmbit comarcal: *fahs*, "camp conreat", camp que depén de la capital comarcal i que es troba situat una mica allunyat de les hortes periurbanes de la ciutat ⁽⁶⁾; *ràbita*, institució de recés religiosomilitarista, i de les quals nomès es poden mantenir econòmicament —al menys en un primer temps— una per cada comarca "fronterera", terrestre o marítima⁽⁷⁾;

(*) He d'agraïr l'ajut d'En Josep Forcadell, del Servei de Normalització Lingüística de la Universitat d'Alacant, no sols en la correcció idiomàtica del meu pobre català ans també en matitzacions útils del meu treball.

1.— Vegeu els llibres col·lectius següents M. DE EPALZA (edit.), *Agua y poblamiento musulmán / Aigua i poblament musulmà*, Benissa, 1988; M. DE EPALZA - J. L. CORRAL LAFUENTE (edits.), *La Ciudad Islámica*, Saragossa, 1991, i M. DE EPALZA (edit.), *La Fundación de Madrid y el agua en el urbanismo islámico y mediterráneo*, Madrid, en premsa, inspirats en les línies de recerca presentades en M. DE EPALZA, "Un modelo operativo de urbanismo musulmán", *Sharq Al-Andalus. Estudios Arabes*, Alacant, 2, 1985. 137-149.

2.— Vegeu M. DE EPALZA, "Toponímia àrab i estructura comarcal: El Penedés", Societat d'Onomàstica. Butlletí Interior, Barcelona, XL, 1990, 76-82; *Antistiana. Butlletí Informatiu*, La Ràpita (Alt Penedés), 10, abril 1990, 2-13. També "Almúnia: el seu significat de època àrab", *Antistiana...*, 9, gener 1990, 3-6.

3.— Vegeu M. DE EPALZA, "El binomi àrab-mossàrab *Al-Fahs-El Campello*, a Lleida", Societat d'Onomàstica. Butlletí interior, Barcelona, XXXV, març 1989, p. 32.

4.— Vegeu estudis comarcals de ràpites a les actes del congrés *La ràbita a Al-Andalus. Història institucional*, Sant Carles de La Ràpita, en premsa. També A. MANENT, "Les ràpites al Camp

de Tarragona", Serra d'Or, Montserrat, núm. 374, febrer 1991, 34-35 (114-115).

5.— Vegeu M. DE EPALZA, "La dualidad Campello-Fahs en el espacio agrícola de Al-Andalus (Alicante-Castalla-Pedreguer-Madrid)", *Sharq Al-Andalus. Estudios Arabes*, Alacant, 4, 1987, 159-173.

6.— Vegeu M. DE EPALZA, "La dualidad..."; IDEM., "El binomi..."; IDEM., "El agua y la estructuración de los espacios urbanos, en Madrid y su región", *La Fundación de Madrid...*

7.— Vegeu M. DE EPALZA, "Constitución de rābitas en la costa de Almería: su función espiritual", *Homenaje al Padre Tapia. Almería en la historia*. Almería, 1988, 231-235; IDEM., "Al-Munastir d'Ifrīqīya et Al-Munastir de Xarq-Al-Andalus", *Le patrimoine andalous dans la culture arabe et espagnole, Actes du VII Colloque Universitaire Tuniso-Espagnol. Tunis 3-10 février 1989, Cahiers du CERES, Série Histoire*, núm. 4, Tunis, 1991, 95-106.

sahla, "planura" voltada de muntanyes ⁽⁸⁾; *mûnia*, "residència rural" de plaer del governador de la comarca ⁽⁹⁾; etc.

Gairebé tots aquests denominatius s'han conservat documentalment a la comarca d'Ondara-Dénia. Aquests topònims ofereixen la possibilitat d'un estudi, encara que reduït, de l'estructura comarcal en època àrab d'aquesta zona de La Marina Alta alacantina.

Un petit avanç sobre l'estructura de la comarca d'Ondara-Dénia ja va ser publicat en una revista local de festes ⁽¹⁰⁾. Amb una metodologia també centrada en la toponímia, hem pogut analitzar, com en altres estudis, l'espai comarcal àrab a fi de comprendre millor la història del període musulmà de zones rurals amb poca documentació disponible. Això ha estat possible gràcies al programa de cooperació internacional sobre els espais del Xarc-Al-Andalus ("Orient de la Península Ibèrica àrab"), amb l'equip del gran historiador R. I. Burns, de la Universitat de Califòrnia-Los Angeles ⁽¹¹⁾; La Vall d'Albaida ⁽¹²⁾, Alcanar (Montsià) ⁽¹³⁾, i sobretot sota el mestratge de la gran especialista en toponímia àrab Maria Jesús Rubiera Mata, en el cas de Xàtiva ⁽¹⁴⁾ i de Benidorm i la seua comarca (Marina Meridional), aquest últim treball basat únicament en la toponímia comarcal ⁽¹⁵⁾. L'estudi de la font àrab escrita més important de la toponímia valenciana, la *Takmila* d'Ibn-Al-Abbar de València (segle XIII), ens ha permès d'establir la xarxa administrativa comarcal immediatament anterior a la conquesta cristiana en els territoris del què ara és la Comunitat Autònoma Valenciana ⁽¹⁶⁾.

8.- Vegeu M. ASIN PALACIOS, *Contribución a la toponimia árabe de España*, Madrid-Granada, 1944, pp. 43, 79 i 134 (aquesta última referència, de Silla (València), és més discutible, perquè es troba transcrita *sîliya* en una font àrab, i seria per tant un nom propi pre-àrab i no denominatiu àrab). La *sahla* per excel·lència era la de Terol y Conca. Vegeu M. J. RUBIERA MATA, *La Taifa de Denia*, Alacant, 1985, 1988, p. 9.

9.- Vegeu M. DE EPALZA, "Almûnia: ...".

10.- Vegeu M. DE EPALZA, "Ondara, una capital comarcal d'època àrab", *Ondara. Festes majors*, Ondara, 1990, 2 pàgines.

11.- Vegeu algunes línies importants d'aquesta recerca en equip en M. DE EPALZA, "Études d'éléments urbanistiques d'Al-Andalus", IVème Congrès d'Histoire et de Civilisation du Maghreb "Villes et Sociétés Urbaines du Maghreb", *Les Cahiers de Tunisie*, Tunis, XXXIV, 137-138, 1986, 131-138, i "Islàmic Social Structures in Muslim and Christian Valencia", a l'Homenatge al Pare Burns, Los Angeles, en premsa.

12.- Vegeu M. DE EPALZA, "La Vall d'Albaida musulmana", *Estudis i Documents*, Ontinyent, *Estudis...* 5, 1989, 23-27.

Ondara (comarca de La Marina Alta, província d'Alacant) és un poblament humà molt antic. El seu nom ens fa remuntar l'existència d'un nucli habitat almenys als ibers, perquè aquesta paraula, tant en la llengua dels ibers com en la dels bascos, significaria "les arenas", "la platja", "les dunes" ⁽¹⁷⁾.

És un topònim que està documentat especialment en l'època àrab, en els primers segles de la instal·lació dels musulmans a la regió. En aquesta època Ondara va ser capital d'una comarca natural i d'una regió administrativa, que es pot estudiar en els pocs testimonis que ens han arribat: unes cròniques àrabs reproduïdes per geògrafs i uns quants topònims d'origen àrab que encara perviuen a la zona.

13.- Vegeu L. F. BERNABÉ - M. DE EPALZA, "Alcanar i la seua regió a l'època musulmana", *I Congrés d'Història d'Alcanar*, Alcanar, 1990, 59-67.

14.- Vegeu M. J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Xàtiva musulmana (segles VIII-XIII)*, Xàtiva, 1987.

15.- Vegeu M. J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Els noms àrabs de Benidorm i la seua comarca*, Alacant, 1985.

16.- Vegeu M. DE EPALZA, "L'ordenació del territori del País Valencià abans de la conquesta, segons Ibn-Al-Abbar (segle XIII)", *Sharq Al-Andalus. Estudios Arabes*, Alacant, 5, 1988, 41-67.

17.- Vegeu la paraula *ondar* amb l'article determinatiu sufix a i els seus derivats, al diccionari clàssic d'euskera P. MUGICA BERRONDO, *Diccionario vasco-castellano*, Bilbao, 1981. vol. II, pp. 1.545-1.546.

Els primers textos àrabs parlen del nomenament d'un cadí d'Ondara i Mallorca, fet pel poderós ministre de Còrdova, Al-Mansur Ibn-Abi-Amir, al seu pas per Múrcia. El nomenat era membre d'una família de Múrcia i Oriola, descendents de Teodomir per la seva filla i poderosos en la regió des del segle VIII al XIII ⁽¹⁸⁾. Aquests textos ens indiquen que a les darreries del segle X Ondara era la seu d'una jurisdicció civil, que comprenia també les Illes Balears. Al front d'aquesta jurisdicció hi havia un cadí, càrrec que es pot considerar com l'antecedent de l'alcalde modern, però amb mes competència d'abast comarcal. No sabem els límits geogràfics d'aquesta jurisdicció, però com a hipòtesi es podria pensar que correspondria a l'espai que més tard esdevindria la taifa de Dénia, estudiada per Maria Jesús Rubiera ⁽¹⁹⁾.

Un altre text, en un diccionari alfabètic del geògraf de Sebta (Ceuta) Al-Hímíyari (mort el 1494/900 de l'Hègira), en l'article dedicat a Ondara (curiosament vocalitzada *Ondâro*, com els seus homònims bascs, amb el canvi posterior de la vocal final en *a*, propi del femení, gènere amb que es designen les ciutats en àrab) diu: "és una ciutat important (*'azîm*), a l'Orient d'Al-Andalus (*Xarg Al-Andalus*), que va ser saquejada (*khuribat*) quan la revolta dels berbers (*fitnat al-barbar*)" ⁽²⁰⁾. Això no vol dir necessàriament que haguera estat destruïda pels berbers, perquè no sembla que n'hi hagueren molts a la zona ⁽²¹⁾. Es tracta de la revolta que van protagonitzar els berbers el 1009 a la capital d'Al-Andalus, Còrdova, i que va suposar l'inici de les guerres civils que van donar lloc al període dels regnes taifes a Al-Andalus. Ondara va ser saquejada, segurament, en una batalla entre els diversos caps de l'administració omeia que es disputaven el poder regional (Khairan de Múrcia, els sobirans de València, els governadors de Xàtiva i, especialment, el futur rei Mujàhid de Dénia i el seu candidat a califa Al-Muàiti) ⁽²²⁾.

Aquest text ens indica ja les raons de la transferència de la capitalitat comarcal d'Ondara a Dénia.

És evident que Ondara és més cèntrica, geogràficament parlant, dins de la seua comarca natural, concepte que en època àrab designa el territori que es pot abraçar amb la mirada, és a dir l'espai encerclat per les muntanyes i per la mar. Però Dénia, amb el temps, havia assolit una gran importància militar i marítima. El seu castell era més fàcil de defensar en temps de guerra que el d'Ondara, situat en la planura. Les seues drassanes per a la construcció de naus de guerra i de comerç feien del seu port un centre important de comerç. Finalment, la nova dinastia dels reis de Dénia, d'origen sard, tenia molts interessos en la mar. Tot això, i el saqueig de la ciutat d'Ondara, que va mostrar la seua vulnerabilitat als atacs de fora, expliquen perquè va haver de cedir la capitalitat comarcal i regional, que havia mantingut durant tres segles, a la veïna Dénia.

Això explica que un autor contemporani, Az-Zayyat (finals segle X / segle XI), haja deixat en els seus manuscrits una petja d'aquest topònim, que ha estat difícil de desxifrar per l'editor modern: en un manuscrit diu "la ciutat de *Yudâra* es troba enfront de l'illa de Mallorca", i més endavant diu que "Mallorca i Menorca es troben enfront de *Badhâra*", mentre que un altre manuscrit afegeix un comentari al nom d'aquesta població: "la ciutat de *Ayrâro*,

18.— Textos d'Al-Udhri (segle XI) i d'Ibn Al-Abbar (segle XIII), documentats a M.J. RUBIERA - M. DE EPALZA, *Xàtiva musulmana...* pp. 58-59.

19.— Vegeu M. J. RUBIERA, *La Taifa de Denia*.

20.— Traducció del text àrab editat per I. ABBAS, *Muhammad Ibn 'Abd Al-Mun'im Al-Himyari. Kitâb ar-rawd al-mi'târ fi khabar al-aqtâr*, Beirut, 1975, p. 41.

21.— Vegeu M. DE EPALZA, "Los bereberes y la arabización del País Valenciano", *Quaderns de Filologia. Miscel·lània Sanchis Guarner*, València, 1, 1984, 91-100.

22.— Vegeu M. DE EPALZA, "El origen político del estado de Denia en el siglo XI: el Califa Al-Muaiti y el rey Mujâhid", *Ier Congrès d'Estudis de La Marina Alta*, Alacant, 1986, 157-163.

però ara la seua capital és Dénia". La escriptura àrab permet llegir les tres grafies del topònim perfectament com a variants d'*Undâro* i confirma la mutació capitalina d'Ondara a Dénia, seu d'un nou regne, el segle XI ⁽²³⁾.

Pero Ondara no va quedar destruïda definitivament. Setanta anys més tard, quan el Cid va venir a saquejar les terres islàmiques de Dénia, es va instal·lar a Ondara, cosa que ens indica que les muralles d'aquest poblament si bé no eren molt fortes, encara servien per a una instal·lació provisional relativament segura ⁽²⁴⁾.

¿Per què va ser Ondara capital d'aquesta comarca? Es poden donar algunes raons, relacionades amb l'estructura viària islàmica que servia per al control polític i que ha estat estudiada per la doctora Rubiera ⁽²⁵⁾.

La instal·lació del poder islàmic a les terres del Xarc-Al-Andalus ("L'Orient de la Península Ibèrica") es va fer ocupant la xarxa de vies de comunicació i de defensa precedent dels romans i dels visigots. Se sap que la Via Augusta dels romans anava de Roma a cadís per les planures prelitorals costaneres de la Mediterrània, i que evitava els massissos muntanyencs. A les terres actualment valencianes, aquesta Via derivava cap a l'interior (per Xàtiva, La Costera i les Valls del Vinalopó), però tenia un ramal des del Xúquer cap a Dénia. Els musulmans ocuparien, doncs, el territori d'aquesta costa, tot seguint aquest ramal, i establirien una administració comarcal en aquests "territoris últims", ja que cap al sud no proseguia cap via de consideració per la costa.

Més endavant aquests territoris s'eixamplarien amb la incorporació de les Illes Balears a partir de la costa veïna i d'Eivissa ⁽²⁶⁾. En principi, la posició geogràficament centrada d'Ondara en relació a la comarca la faria preferible a la portuària Dénia, encara que aquesta anara adquirint cada vegada una major importància estratègica i comercial. La batalla esmentada de principis del segle XI va ser l'ocasió per a fer un canvi polític, coherent amb la nova situació militar i política que comportava l'establiment del regne de taifa de Dénia.

Pel que fa a l'estructura comarcal de la plana d'Ondara comptem amb la informació que aporten alguns topònims d'època àrab.

La comarca té, evidentment, tres parts: la planura central, les muntanyes dels voltants i la costa marítima.

La planura ha deixat el seu nom a la muntanyeta de la *Selleta*, que és una modificació de la paraula àrab *sahla*, que vol dir precisament "planura". Aquesta planura té unes parts cultivades, depenents de la ciutat d'Ondara, que han deixat els topònims *Alfàs* (derivat d'*al-fahs*, que vol dir en àrab "zona cultivada depenent d'una ciutat"), en coexistència amb el diminutiu d'època llatina: *El Campello* (amb els seus derivats *El Campillo*, en castellà, i *El Campell*). Dos "camps petits" (reduïts per comparació amb el *fahs* o "camp" gran) es troben als actuals municipis de Pedreguer (*Campell*, significativament al costat de la partida d'*Alfàs*) i de La Vall de Laguar (*Campell*, en una zona muntanyosa, i per tant, molt conservadora de topònims pre-catalans) ⁽²⁷⁾.

D'aquesta planura ixen uns camins d'una certa importància cap a les muntanyes o zones muntanyenques de la comarca. Dos topònims llatins, però que es van conservar en època àrab i que s'han conservat fins els nostres dies,

23.- Vegeu F. CASTELLO, *El "Dikr al-agâlîm" de Ishâq al-Hasan al-Zayyât (tratado de geografía universal)*, Barcelona, 1989, pp. 253 i 313.

24.- Resum de la política del Cid, que el va fer instal·lar-se a Ondara, en M. J. RUBIERA MATA, *La Taifa de Denia*, pp. 109-112.

25.- Especialment en *Villena en la calzada romana y árabe*, Alacant, 1985.

26.- Vegeu M. DE EPALZA, "Orígenes de la invasión cordobesa de Mallorca en 902", *Estudios... dedicats a Guillem Roselló i Bordoy*, Mallorca, 1982, 111-129.

27.- Vegeu J. L. ROMAN DEL CERRO - M. DE EPALZA, *Toponimia mayor y menor de la provincia de Alicante. Listado por municipios*, Alicante, 1983, pp. 231 i 199.

són també testimoni d'aquests camins: *Pedreguer*, "el camí empedrat", i *Llosa* (de Camacho), documentat en una biografia d'època àrab, amb el mateix sentit viari ⁽²⁸⁾, en direcció a la zona muntanyenca i en el pas de la comarca costanera d'Ondara-Dénia a la vall interior de Xaló ⁽²⁹⁾.

Aquestes petites petges documentals, en textos àrabs i en topònims actuals d'origen àrab, permeten conèixer un poc més la història social de regions rurals d'una època amb molt poca documentació històrica més directa.

28.- Vegeu M. DE EPALZA, "El significat etimològic de Petrer: camí empedrat", *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, Barcelona, XXI, març 1988, 10-11, i "Possible origen vial del nombre de *Lloseta*: "El camino empedrado", *Lloseta, Lloseta*, III, núm. 36, setembre 1986, p. 4 (183).

29.- J. L. ROMAN DEL CERRO - M. DE EPALZA, o.c., 231 i 30.